

УДК 947.1/9(575.2)

ТОКТАКУН К. ГҮЛНУРА
ОШСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
ОШ, КЫРГЫЗСКАЯ РЕСПУБЛИКА
E-MAIL: GULNURA-29@MAIL.RU
ТОКТАКУН К. GULNURA
OSH STATE LAW INSTITUTE
OSH, KYRGYZ REPUBLIC
E-MAIL: GULNURA-29@MAIL.RU

**XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ - XX К. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН
КООМДУК ТУРМУШУНДА МАНАПТАРДЫН РОЛУ**

**РОЛЬ МАНАПОВ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ КЫРГЫЗОВ В КОНЦЕ XIX В.
НАЧАЛЕ XX В.**

**THE ROLE OF MANAP IN SOCIAL LIFE OF THE KYRGYZ AT THE END OF XIX
AND BEGINNING OF XX CENTURY**

Макалада кыргыз коомчулугундагы манапчылык түшүнүгү, алардын коомдук-саясий турмуштагы ролу, аткарган кызматы чагылдырылат.

Чечүүчү сөздөр: манап, бий, коом, коомдук түзүлүш, адат, адат укугу, көчмөн цивилизация, уруулар.

Статья посвящена раскрытию понятия манапство, его значению и функции в общественной жизни кыргызов.

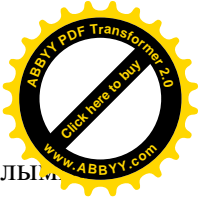
Ключевые слова: манап, биш, общество, общественный строй, обычай, обычное право, кочевая цивилизация, племена.

The article is devoted to the disclosure of the concept of manaps, its importance and functions in the social life of the Kyrgyz.

Key words: Manap, biys, society, social order, customs, customary law, nomadic civilization, tribes.

XIX кылымда түндүк Кыргызстанда «манап» деген социалдык жаңы термин кеңири таркалып, ал феодалдык бийлик ээси катары бий деген түшүнүктү бара-бара сүрүп чыгарган[1]. Бул жаңы терминдин пайда болушун жакынкы убакка чейин манапчылыктын жаңы, мурунку бийлерден айырмаланган социалдык институту катары пайда болушу менен байланыштуу. Чындыгында, азыр этнографиялык маалыматтар белгилөөгө мүмкүндүк бергендей, адегенде манаптар деп белгилүү бир аймакта жашаган өз уруу башчысынын аты боюнча манап деген атты алып жүргөн сарбагыш уруусунун тутумундагы бөлүкчөлөрдүн бирине таандык болгон бардык адамдарды аташкан. Манаптын бөлүкчөсүнүн феодалдары сарыбагыш уруусунун ичинде артыкчылык абалды гана ээлебестен, өздөрүнүн таасирин башка кыргыз урууларына да таркатышкан. Мына ушунун натыйжасында «манап» деген термин ушул уруунун башка феодалдары үчүн жалпы ат болуп калган, ал эми кийин башка уруулардын бийлерине карата да колдонула баштаган.

XIX кылымда кыргыз коомунун иерархиялык бийлик тепкичинин башында манапчылык бийликтен өсүп чыккан, башкача айтканда XIX кылымдын биринчи жарымында бий аталгандар мурдагы (Атаке бий, Тагай бий) кийинчерээк XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жазуу жүзүндөгү документтерде манаптар деп атала баштаган.

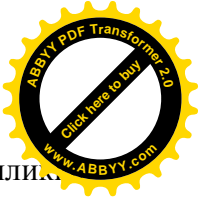
Белгилүү окумуштуу М. Айтбаев XIX кылымдын орто ченинен тартып, XX кылым чейинки мезгилдеги кыргыз коомунун социалдык стратификациясына кенири мүнөздөмө бергип, эзүүчүлөр деп манаптарды, байларды, бийлерди көрсөткөн болсо, эзилүүчүлөр деп дыйкандарды, жатактарды, байкуштарды, кулдарды көрсөткөн. Манаптардын келип чыгышын белгилүү Дөөлөс баатырдын уулу Манап бийдин ишмердүүлүгүнө байланыштыруу менен бирге төмөндөгүдөй маалымат берет: “Сарыбагыш феодалдары XIX кылымдын орто ченине чейин өздөрүн манап деп атап келишкен, бирок кийинчирээк бул титул жакын жашаган урууларга тарай баштаган”.

Манапчылык башкаруу институту катары болжол менен XIX кылымдын орто ченинен XX кылымдын башына чейин Кыргызстандын түндүгүнөн орун алган. Оң канаттын уруулары сарыбагыш, бугу, саяк, черик, тынымсейит, жедигер, чоңбагыш, солтодор арасында жашап келген. Манаптар тууралуу алгачкы маалыматтарды Орус падышачылыгы жиберген аскер адамдарынын, орус саякатчыларынын, чыгыш таануучуларынын жазган отчетторунан, запискаларынан, күндөлүктөрүнөн, макалаларынан кездештире алабыз [2].

Бийлер менен манаптардын ортосунда эч кандай принциптүү айырмачылык болгон эмес. Манаптын бийлиги мурас боюнча өткөн. Эң ири манаптар жана бийлер өздөрүнүн бийлигин ар башка улуттар жашаган кеңири аймакка таркатышкан. Убакыттын өтүшү менен кыргыз коомчулугунда манаптардын ар түрдүүлүгү пайда болуп, алардын даражасына карай бөлүнүүсү келип чыккан. Социалдык маанилүүлүгү боюнча манаптар төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: чоң манап, же ага манап деп аталган манаптарга майда же кичи манаптар уруунун же уруктун бийлери баш ийишкен, чынжырлуу манап, чала манап чоң манаптарга баш ийген, чолок манап – эң майда манап, букара манап – манаптын тууганы башка элден өйдө турган [3]. Чоң манаптар сыйлуу болуп зор кадыр-баркка ээ болушкан. Бийлер чоң манаптарга баш ийип, алардын таламдарын жакташкан. Бул социалдык маанидеги топтордун маанилүүлүгүн аныктаган критерий ага баш ийген элдин санына жана жайыттарга ээлик кылуусуна, малдын санына, жылкы, кой, уй, төө, топозго байланыштуу болгон. Мына ушул бүткүл феодалдык төбөл коомдук салттарга жамынышып, өздөрүнүн кууш кызыкчылыктары үчүн жайыттарды гана башкарбастан, ири манаптар өздөрү көп сандаган жылкы үйрлөрүнүн, короо-короо койлордун, уйлардын, төөлөрдүн жана топоздордун ээлери болушкан. Алардын колуна малдын көпчүлүк бөлүгү топтолгон. Кембагалдардын бир бөлүгү манаптар менен бирге көчүп жүрүшүп, акы алуу шарты менен алардын малын багышкан.

Ошондуктан, кыргыздардын коомдук турмушуна түздөн-түз аралышып, убагында Пишпек уездинин начальниги бологон А.Талызин манаптардын терс жактарын белгилеп, кул ээлөөчү, эксплуататор классы катары көрсөткөн. Ал манаптардын келип чыгышын сарыбагыш уруусунун бийи менен байланыштырып, манаптар өз ара иерархиялык жактан бөлүнөрүн белгилеген. “Солто уруусунун чоң манабы Жангарачтын карамагында 600 түтүн, сарыбагыштардын чоң манабы Жантайда 700 түтүн, саяктын чоң манабы Дулатта 500 түтүн эл болгон. 100 түтүндөн аз эли бар манаптар кичине манап...” деп аталып, манаптар ич ара бөлүнөрүн белгилеген.

Манаптар өздөрүнө баш ийген калкты салык төлөөгө мажбурлаган, ал мал түрүндө (кой же жылкы менен) жана азык-түлүк түрүндө өндүрүлгөн. Мындан тышкары, букара манапка союш жеткирип турууга, манаптын меймандарын сыйлоого, тойго жана майрамдарга кеткен чыгымдарын төлөп берүүгө, ат чабыштарда жана мелдештерде байгелер үчүн, манаптын үй- бүлөсүнүн мүчөлөрүнүн тоюна белек үчүн мал чогултууга милдеттүү болгон. Манаптар көп учурда өздөрү сот-бийлер менен катар соттук милдеттерди жүзөгө ашырышып, ишти чечкендиги үчүн сот акысын (бийлик), ал эми күнөөлүү тараптан жазаны (айып) алып турушкан. Көпчүлүк учурларда бий-соттор да манаптардын койгон адамдары болуп, алар менен кеңешмейинче бир ишти да бүтүрүшкөн эмес.

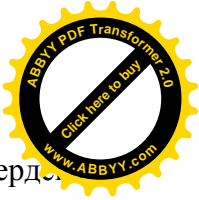
Сот практикасында манап менен бий жазылбаган салттуу укукту жетекчилик алышкан. Ал бай менен кембагалдын ортосундагы, эркек менен аялдын ортосундагы теңсиздиктин мурдатан түзүлгөн бекем жоболоруна таянышкан. Маселен, өлтүрүлгөн адам кандай коомдук абалды ээлегендигине, анын байлыгына же кедейлигине байланыштуу кундун өлчөмү өзгөрүп турган.

Мына ошентип, уруулук салттар жана бийлердин соту үстөмдүк кылуучу таптардын колундагы маанилүү идеологиялык курал катары кызмат кылган. Массага идеологиялык таасир көрсөтүүнүн башка формалары да пайдаланылган. Кыргыздардын арасында, өзгөчө түштүктө, эң кедей дыйкандарды орток деген формада эксплуатациялоо кеңири өнүккөн. Эксплуатациялоонун бул бардык түрлөрү букара үчүн өтө оор болгон. Бирок иш ушуну менен гана чектелип калган эмес. Кыргыздарда азык-түлүк рентасы да зор өнүгүүгө ээ болуп, ал букаранын мойнуна түшкөн оор жүк болгон. Кыргыздарда болгон уруулук жана уруктук топтор эчак эле мурунку калыбын жогото баштаган, башкача айтканда уруунун тутумуна көп учурда көп сандаган бөлүкчөлөрү бар аздыр-көптүр ири уруктар кирген. Бул кеңейип өскөн социалдык бирикмелер-уруулар тутуму боюнча бир тектүү болушкан эмес, алар башка уруулардын жана уруктардын калдыктарын, ал түгүл бүтүндөй жат уруулардын топторун камтыган. Тарыхый жактан түзүлгөн ар түрдүү социалдык жана этностук топторду бириктирген принцип эми кандаш туугандык байланыштар болбостон, аймактык-чарбалык жана коомдук-саясий кызыкчылыктардын жалпылыгы болуп калган. Мына ушул кызыкчылыктарга бул же тигил уруктун же уруунун башында турган манаптар чечүүчү таасирин тийгизген.

Кыргыз таптык коомунда саясий өнүгүшүнүн дагы бир урунтуу мезгили XIX кылымдын экинчи жарымын жана XX кылымдын башын кучагына алат. Бул мезгилде коомдук мамилелердин негизин көчмөн мал чарбачылыкка жана патриархалдык-туушкандык турмуш-тиричиликке таянган патриархалдык-феодалдык мамилелер түзүшүн уланта берген. Бирок Кыргызстандын Орусиянын курамына киришине жана кыргыз экономикасына, өзгөчө XX кылымдан баштап капиталисттик мамилелердин бара-бара киришине байланыштуу кыргыз төбөлдөрүнүн - манаптардын жана байлардын үй-бүлөлөрү бир аздап үй-бүлөлөргө айлана баштаган. Жай өнүккөн буржуазиялык мамилелер карапайым малчылардын жана дыйкандардын үй-бүлөсүнө билинер-билинбес жандап, оолак өткөн. Пролетардык үй-бүлөнүн алгачкы белгилери айыл чарба пролетариатынын жана бүлүнгөн кембагалдардын үй-бүлөлөрүндө, ошондой эле аз сандагы өнөр-жай жумушчуларынын үй-бүлөлөрүндө пайда болгон. Үй-бүлөнүн эки тиби өтө басымдуулук кылган - феодалдын үй-бүлөсү жана дыйкандын үй-бүлөсү. Ар түрдүү социалдык катмарларга таандык болгон кыргыз үй-бүлөсү Кыргызстанга тараган орус маданиятынын кандайдыр-бир даражада үзүрлүү таасирин сезишкен. Падыша өкмөтү алгачкы жылдарда кыргыздарды башкарууну феодалдык - уруулук төбөлдөр - манаптар аркылуу жүзөгө ашырышкан, манаптар уруулардын жана уруктардын башчылары болушкан.

1867-жылдан тартып шайлоо системасы киргизилген, буга ылайык болуштар, бийлер (эл соттору) жана төмөнкү администрацияны түзгөн айылдык старчындар катары манаптар гана эмес, башка адамдар да шайлана алышкан. Шайлоолор жогоруда аталган кызматтар үчүн манаптардын күрөшү менен коштолгон, мында сатып алуулар, пара берүүлөр колдонулуп, көп учурда иш адамдар курман болгон ири куралдуу кагылышууларга чейин барган, манапты же анын койгон адамын шайлагандан кийин бардык чыгымдар жана зыяндар ага баш ийген калктын мойнуна жүктөлгөн. Өзүнүн колониялык саясатын жүзөгө ашырууда падышалык өкмөт кыргыз төбөлдөрүнүн - манаптардын жана байлардын кеңири колдоосуна ээ болгон.

Кыргызстан Орусияга кошулган учурда кыргыз коомунда патриархалдык - феодалдык өндүрүштүк мамилелер чексиз үстөмдүк кылган. Бирок, көчмөн малчылыктын шарттарында өндүргүч күчтөрдүн төмөнкү жана туруктуу мүнөзү, биринин артынан бирин алмаштырган жеңип алуучулар тарабынан бүлүндүргүч жортуулдардын

натыйжасында көчмөн уруулар башынан өткөргөн азаптар өндүрүштүк мамилелерде өтө начар жана аз сезилерлик эволюциянын себептери болгон. Калктын бул же тигил тобунун башында феодалдык-уруулук төбөлдөр-бийлер жана манаптар турган. Манаптар менен бийлердин эмгекчилерди эзиши коомдук турмушка кирген «уруулук биримдиктин», «уруулук ынтымактын» идеологиясынын чектеринде жүргөн, мунун өзү патриархалдык-уруулук турмуш-тиричиликтин көп жактуу көрүнүштөрүнөн байкалган. Букара эксплуатациялоонун жана милдеттердин ар түрдүү формаларынын тармагы менен курчалган, бул аны манап менен бийлерге көз каранды абалга койгон, анын үстүнө букара төбөлдөр тарабынан «жакшылык» жана «жардам алып жатат» деп ынандырышкан. Патриархалдык-уруулук салттардын бекем сиңгендигинен пайдаланышып, манаптар менен бийлер аларды өзүнүн мазмуну боюнча эксплуатациялоонун феодалдык формаларын жаап жашыруу үчүн гана кеңири пайдаланышпастан, уруулук салттардын түшүндүрүүчүлөрүнүн ролунда чыгуу менен бул салттардын бекем сакталып калышына активдүү көмөк көрсөтүшкөн.

Кыргыз коомунун феодалдык төбөлү көчүп-конуу аймактарын башкаруу укугун негизинен өзүнө ыйгарып алган. Манаптар өздөрүнө баш ийген көчмөндөр үчүн көчүп-конуу чек араларын белгилешип, бул же тигил жайыттарды пайдалануунун тартибин аныкташкан. Жамааттык жерлерди башкаруу укугунан пайдаланышып, манаптар эң ири жайлоолордун ээлеп турушкан.

Эң бай жана көчмөндөр көбүрөөк бара турган жайыттарды ири манаптар кирешелердин булагына айландырышкан. Мал жайгандыгы үчүн алар натуралай жыйым, мал түрүндө өзүнчө рента алып турушкан, булар от май же чөп ооз деп аталган. Ошондой эле белгилүү манаптын бийлиги таркатылган көпүрөлөр жана ал түгүл аймак аркылуу мал айдап өтүү үчүн да жыйым алынган. Манаптардын колуна зор жер массивдеринин жана малдын топтолушу катардагы көп көчмөндөр бара-бара өндүрүштүн эң маанилүү каражаттарынан айрылып, феодалдык-бай төбөлдөрүнүн кулчулук көз карандылыгына туш келишине алып келген.

Адабияттар тизмеси

1. Абрамзон С. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.Абрамзон. – Бишкек:1999. –с.203-204.
2. Алмазбекова С. Манапчылыктын тарыхнаамалык маселелери [Текст] / С.Алмазбекова. – Бишкек: 2015. – с.2.
3. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизстана к России [Текст] / Б.Джамгерчинов. – Москва:1959. –с. 87.
4. Джумагулов А. О термине манап [Текст] / А.Джумагулов // Журн. Известия АН КР, Общественные науки. - Бишкек:1991. - №4.
5. Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета [Текст] / А.Талызин. – Верный:1898.
6. Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в XIX и начале XX вв. [Текст] / М.Айтбаев. – Фрунзе:1962.